

МЕТОДЫКА І ВОПЫТ

Новае прачытанне

Алесь МАКАРЭВІЧ,
доктар філалагічных навук

ЛІРЫЧНЫ ТВОР: ХАРАКТАРЫСТЫКА МАСТАЦКІХ ВОБРАЗАЎ НА ПРЫКЛАДЗЕ ВЕРША “А ХТО ТАМ ІДЗЕ?” ЯНКІ КУПАЛЫ (ІХ КЛАС)

Ва ўстановах агульнай сярэдняй адукацыі ў працэсе вывучэння мастацкай літаратуры характарызаваць мастацкія вобразы лірычных і іншых відаў твораў мэтазгодна па сістэме перспектыўных ліній (СПЛ). Гэтая сістэма прадугледжвае паэтапнае фарміраванне навучальных алгарытмаў, уменняў і навыкаў з мэтай больш эфектыўнага развіцця школьнікаў у далейшым навучанні. Метадычныя палажэнні названага аспекту выкладання літаратуры былі акрэслены раней [6, 7, 9, 10]*. Тэарэтычны і практычны аспекты характарыстыкі паэтыкі лірычнага твора, якія ўлічаны пры разглядзе дадзенай тэмы, прадстаўлены ў манаграфіі [8]. Засяродзім увагу на асаблівасцях паэтапнага фарміравання ўменняў характарыстыкі мастацкіх вобразаў лірычнага твора ў праекцыі на вывучэнне лірыкі Янкі Купалы ў ІХ класе.

Звяртаючыся да характарыстыкі вобразаў мастацкага твора (у тым ліку і лірычнага), настаўнік заўсёды мусіць улічваць, *па-першае*, мэты разгляду: а) выяўленне складнікаў аўтарскай канцэпцыі чалавека, яго стаўленне да свету і месца ў гэтым свеце, б) вызначэнне аўтарскіх адносін да адлюстраваных у творы быццёвых, грамадскіх, эстэтычных, асобасных праблем і з'яў, в) асэнсаванне асаблівасцей праяў мастацкага свету твора (мастацкія час і прастора, умоўнасць, эстэтычнае значэнне, форма, стыль твора), г) выяўленне асаблівасцей светаўспрымання і светапогляду лірычнага героя, д) вызначэнне прыкмет і складнікаў лірычнай сітуацыі і іншае, *па-другое*, – высновы, да якіх павінны прыйсці вучні: а) тэарэтычныя, б) дыдактычныя, в) эстэтычныя.

Для дасягнення акрэсленых вышэй мэт варта арыентавацца найперш на вобразную структуру мастацкага твора, якая спалучаецца з адпаведнай яму формай і стылем. Для аналізу вобра-

заў лірычнага твора вылучым тыя з іх, без уліку якіх цяжка дасягнуць вызначаных вышэй мэт: а) *фабульны пласт* (быццёвыя факты, элементы дзеяння, эмоцыі, настрой, памкненні і іншае – складнікі лірычнай сітуацыі); б) *пласт вобразаў-характараў* (герой, які рэальна існуе ў лірычнай прасторы; герой рэтраспекцыйны; герой будучай, ірэальнай прасторы; уяўны герой-апанент і іншае – тып лірычнага героя паводле форм яго прысутнасці ў мастацкім тэксце); в) *пласт вобразаў абставін* (вобраз прасторы і яе часткі, быцця, чалавечага існавання, лёсу; вобраз часу і іншае – канцэптуальныя / глабальныя вобразы быцця ўвогуле ва ўспрыманні і асэнсаванні пісьменніка).

Аналіз вобразнай структуры лірычнага твора немагчыма будаваць у адпаведнасці з адным і тым жа планам, алгарытмам, схемай. Прынцып універсальнасці тут рэдка спрацоўвае ў эстэтычным і выхаваўчым плане. Разам з тым існуюць агульныя прынцыпы і прыёмы аналізу вобразнай сістэмы лірычнага твора, веданне якіх, валоданне якімі дапамагае эфектыўна прааналізаваць паэтыку тэксту. Варта ўлічваць, што на першым плане павінна стаяць не механічнае, выяўленне пэўных паэтычных складнікаў, іх азначэнні, а вылучэнне і суаднясенне вобразных сэнсаў – таго, які змест (эмацыйны, пачуццёвы, жыццёвы, інтымны, экзістэнцыйны і інш.) рэпрэзентуецца ў тэксце, як ён ствараецца на вобразным узроўні, для чаго, якая яго эстэтычная роля.

На розных этапах аналізу вобразнага свету лірычнага твора неабходна засяроджваць увагу на тым, што а) лірычны герой – гэта найперш мастацкі вобраз, які не тоесны (або не заўсёды тоесны) біяграфічнаму аўтару; б) вобраз лірычнага героя – гэта вынік тыпізацыі, мастацкай выдумкі і ўмоўнасці – пэўнай лірычнай мадэлі яго адлюстравання; в) лірычны герой не заўсёды ярка акрэслены ў творы – ён можа не на-

* Спіс літаратуры будзе змешчаны ў наступным нумары.

зывацца, але мяркуецца ў сістэме эмацыйнага лірычнага свету.

З улікам дыдактычнага аспекту вывучэння літаратуры ў школе звернем увагу на складнікі характарыстыкі лірычнага твора і яго вобразаў у кантэксце СПЛ.

1. Уступ настаўніка да вобразнай характарыстыкі верша (яго сэнс акрэсліваецца зместам вучэбнай праграмы і абумоўлены ўзроставымі асаблівасцямі вучняў): а) вызначэнне тэматычных адметнасцей, формы твора; б) акрэсленне гісторыі стварэння верша; в) мэтавыя ўстаноўкі ў пракцыі на паэтычны аналіз тэксту і меркавання яго вынікі; г) вызначэнне перспектывы выкарыстання вынікаў аналізу верша ў далейшай працы вучняў (праекцыя на дамашняе заданне, на вывучэнне іншых твораў пісьменніка і яго творчасці ў цэлым, на творчыя заданні і інш.).

2. Выразнае чытанне настаўнікам верша з адпаведным эмацыйным, тэмбравым, лагічным, паўзавым вылучэннем пэўных вобразаў (як варыянт першапачатковага знаёмства з тэкстам верша – праслухоўванне аўдыязапісу мастацкага выканання).

3. Самастойнае чытанне вучнямі тэксту верша з паралельным вылучэннем у ім тых вобразаў, што абуджаюць уяўленні, пачуцці, жаданне зрабіць каментарыі да вобраза лірычнага героя, лірычнага свету твора і інш.

4. Выяўленне настаўнікам узроўню цэласнага ўспрымання вучнямі верша: асаблівасцей яго лірычнага свету і эстэтычнага сэнсу.

5. Выяўленне (форма гутаркі) пад кіраўніцтвам настаўніка сэнсу, які мае ў сабе канкрэтны вобраз (пры гэтым трэба мець на ўвазе мастацкую ўмоўнасць лірычнага свету твора, які адлюстроўвае ўнутраны свет лірычнага героя і аўтара: перажыванні, пачуцці, настрой, уражанні, адчуванні, уяўленні і іншае – эмацыйную сферу, экспрэсіўную афарбаванасць адлюстраванага). Магчымыя алгарытмы такога выяўлення: а) вызначэнне аб'екта, прадмета, з'явы, дзеяння, тыпу асобы (далей – прататыпны аб'ект), якія пакладзены ў аснову лірычнага вобраза, што рэпрэзентуецца, напрыклад, праз метафару, параўнанне, гіпербалу, алегорыю, сімвал і іншае; б) высвятленне лексічнага значэння (-яў) паняцця / слова, якое акрэслівае прататыпны аб'ект; в) выбар з высветленага (-ых) лексічнага (-ых) значэння (-яў) таго, што адпавядае кантэксту страфы / частцы твора; г) вылучэнне ў высветленым значэнні той рысы, уласцівасці, адметнасці, якая падыходзіць да сэнсавага кантэксту іншых вобразаў і тэксту ў цэлым; д) фармулёўка сэнсу, што нараджае вобраз.

6. Суаднясенне сэнсу асобнага вобраза з сэнсам іншых: “суседніх” (блізкіх у межах паэтыч-

нага радка, страфы) і “аддаленых”; мэты такога суаднясення: а) выяўленне дадатковай у адносінах да сэнсу папярэдніх вобразаў семантыкі; б) злучэнне прыватных сэнсаў асобных вобразаў у семантычнае адзінства пэўнай часткі тэксту; в) аб'яднанне папярэдніх і наступных вобразных сэнсаў у адзіны, які вобразна аб'ёмна рэпрэзентуе тэму і праблематыку, аб'ект (лірычную прастору, час) і прадмет лірычнага адлюстравання (свядомасць пэўнага тыпу лірычнага героя, яго адносіны да свету), а таксама асаблівасці лірычнага погляду аўтара на свет, яго праявы і насельнікаў.

7. Падрыхтоўка партытуры выразнага чытання верша (у тым выпадку, калі вучэбная праграма прадугледжвае завучванне яго на памяць).

8. Выразнае чытанне вучнём (-ямі) верша пасля прапанаванай вышэй вобразнай яго характарыстыкі.

9. Выяўленне асаблівасцей сучаснага гучання твора, актуалізацыя яго сэнсу.

З улікам асаблівасцей працы па СПЛ трэба памятаць, што вызначаныя вышэй мэты і складнікі вобразнай прасторы верша для кожнага класа выбіраюцца з улікам узроставых магчымасцей вучняў, іх чытацкага і аналітычнага вопыту, праграмага зместу ў адносінах да вывучэння твора і вобразнай сферы мастацкага тэксту, які падлягае аналізу. Галоўнае пры гэтым – настаўнік мусіць пастаянна арыентавацца на паэтапае назапашванне ўменняў аналізу мастацкага вобраза (гэтая праца павінна пачынацца ўжо з V класа, напрыклад, пры вывучэнні вершаў “Зімой” М. Багдановіча і “Зоры спяваюць” А. Грачанікава [10]), далучаючы да ўжо выпрацаваных уменняў фарміраванне новых, што ў выніку мае перарастаць у комплекс уменняў.

У дадатак да прапанаваных вышэй складнікаў характарыстыкі вобразаў лірычнага твора звернем увагу на істотную сэнсавую карэкцыю ў адносінах да паняцця “вывучэнне літаратуры”. Знаёмства з мастацкімі тэкстамі, спасціжэнне іх сэнсаў мэтазгодна разглядаць як працэс навучання жыццю літаратурай: з дапамогай літаратуры, праз літаратуру ў адпаведнасці з быццёвымі, грамадскімі, грамадзянскімі, нацыянальнымі эстэтычнымі прынцыпамі існавання чалавека, якія прапаноўвае асобны тэкст, сукупнасць тэкстаў і мастацкая літаратура ў цэлым.

Творы Янкі Купалы даюць выключныя магчымасці для акрэсленага вышэй вывучэння літаратуры, эстэтычнага выхавання, маральнай вакцынацыі супраць антыэстэтычных устаноўак, учынкаў, з'яў, вынікаў. Жыццё і літаратурная дзейнасць Янкі Купалы – гэта грамадзянскі подзвіг чалавека і мастака, беларуса і пісьмен-

Сімвалам ↓ пазначаны матэрыялы, даступныя для спампоўвання і азнаямлення, спасылкі па qr-кодзе.

ніка. Яго творы абуджаюць у чытача жаданне ўзвысіцца над будзённай шэрасцю, каб, адчуўшы сябе вольнай асобай, нешта змяніць да лепшага ў паўсядзённым жыцці.

Паэтавы прароцтвы балючыя і нават трагічныя. Сведчаннем таму творы “Прарок”, “Раскіданае гняздо”. Купала – паэт трагічнага і ўзвышанага светапогляду. Ён асэнсоўвае спрадвечнае пытанне аб месцы чалавека ў жыцці. Спадчына гэтага творцы – і пасланне, і заклік, і маральны віхор, і малітва, і ўзвышэнне – усё, аб чым пісаў Янка Купала ў вершы “Сярод магіл”. Паказальная асаблівасць творчасці паэта – яе канцэптуальнасць. Праілюстраваць такі тэзіс можна вершамі “Паэзія”, “Вы кажаце...”, “Хоць ты, сэрца, лопні, трэсні...”, “Я не для вас...”, “Не ўздыхай”, “Песняру-беларусу”, “Жальцеся, грайкія струны”, “Памяці С. Палуяна”, “Гусляр”, “Калі пачнуць...”, “Сярод магіл”, “Паэта і цэнзар”, паэмай “Курган”, драмай “Раскіданае гняздо” і інш. Многія з Купалавых эстэтычных і грамадзянскіх ідэй, акрэсленых у ранейшых па часе напісання творах, не былі пакінуты без новай сэнсавай падсветкі ў пазнейшых творах. І ў гэтым – не паўтарэнне, а мастацкае ўдакладненне да раней створанага сэнсу, паглыбленне яго для пацвярджэння шматграннасці і шматсэнсавасці праяў свету.

Наўрад ці можна даць поўную характарыстыку асобнага Купалавага вобраза, узятага па-за кантэкст іншых твораў майстра. У гэтым плане творчасць Янкі Купалы – літаратурны аб’ёмны жывапіс. Кожны асобны твор з усімі яго мастацкімі складнікамі – толькі фрагмент карціны свету. У далучанасці ж аднаго да другога, у гарманічным сэнсавым яднанні і ўзаемадапаўненні альбо нават у знешняй неспалучальнасці ў межах нейкіх блізкіх частак Купалавай спадчыны гэтыя фрагменты пры ўмове сфакусаванага іх успрымання ўтвараюць надзвычай шматмерную карціну свету.

Перш чым звярнуцца да вызначэння асаблівасцей вывучэння лірыкі Янкі Купалы ў IX класе, зробім метадычнае дапушчэнне: у V–VIII класах пры вывучэнні лірыкі іншых аўтараў настаўнік ужо адпрацаваў з выхаванцамі пэўную сістэму аналізу вобразаў лірычнага твора, у якой былі прадстаўлены вызначаныя вышэй аналітыч-

ныя складнікі. Акрамя іншых аспектаў вывучэння Купалавай лірыкі ў IX класе, вучэбная праграма па беларускай літаратуры вызначае характарыстыку “вобразнага багацця” вершаў “А хто там ідзе?”, “Мая малітва” (“Я буду маліцца і сэрцам, і думамі...”), “Жняя”, “Явар і каліна”, “Роднае слова” (“Магутнае слова, ты, роднае слова!..”) [1].

Паняцце *вобразнае багацце* не толькі адсылае да колькаснага вылучэння вобразаў, але і арыентуе на выяўленне сэнсу кожнага з іх, супастаўленне гэтых сэнсаў з мэтай выхаду на агульны сэнс верша, яго эстэтычны змест. Звернемся да інтэрпрэтацыі вобразнай сістэмы Купалавага верша “А хто там ідзе?”.

Для ўступнага слова настаўніка да вершаў, што вывучаюцца ў IX класе, можна выкарыстаць матэрыялы адукацыйнага партала e-vedy.edu.by*, а таксама відэарэпартаж ↓ пра чытанне ў Мінску ў 2018 г. верша “А хто там ідзе?” на розных мовах свету**. Гэты матэрыял можна задзейнічаць з праекцыяй на гутарку аб адной з форм актуалізацыі зместу Купалавых твораў у сучасны перыяд. Перад вучнёўскай дэкламацыйнай мэтазгодна звярнуцца да відэазапісаў выканання ВІА “Песняры” (пад кіраўніцтвам У. Мулявіна) тэкстаў “А хто там ідзе”, “Мая малітва”, “Явар і каліна” Янкі Купалы, пакладзеных на музыку ↓. Такая форма знаёмства з тэкстамі вершаў настройвае на адпаведны эмацыйны лад, садзейнічае стварэнню не толькі слыхавых вобразаў, але і зрокавых.

Верш “А хто там ідзе?” (паводле стварэння адносіцца да часу рэвалюцыйных падзей 1905–1907 гг., упершыню апублікаваны ў 1908 г. у зборніку “Жалейка”, Пецярбург) вылучаецца нацыянальна-грамадзянскім зместам. Фабульная прастора адсылае да асэнсавання мэты галоўнага шляху беларусаў як нацыі ў супольнасці іншых народаў: “людзьмі звацца”. Гэтае адно з ключавых жаданняў беларускай грамады канцэптуальна сэнсавы яднаецца са сцверджаннем Мужыка з аднайменнага верша (1905): “Я буду жыць! – бо я мужык!”.

Заканчэнне будзе.

* “Общее среднее образование” → “Беларуская літаратура” → IX клас → раздзел “Нацыянальнае і агульначалавечае ў мастацтве слова” → тэма 12.

** Гісторыя перакладаў твора асвятляецца ў кнізе “Мой Трыглаў: Кніга пра Янку Купалу, Якуба Коласа, Максіма Багдановіча” В. Рагойшы [11]. Раздзел «Купалаўская сябрына “А хто там ідзе?” і яго пераклады на мовы свету» будзе карысны настаўнікам для падрыхтоўкі і правядзення ўрока, на якім разглядаецца верш “А хто там ідзе?” (у названым раздзеле разглядаюцца сувязь рэальнага з умоўна-сімвалічным, рамантычнага з рэалістычным, рытміка, вершаваны памер, гукапіс, пафас верша і інш. [8, с. 90–99]).